

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοπαρουσιάσεις

Ελληνικές Βιβλιοϊστορίες

Για το βιβλίο του Φίλιππου Ηλιού, *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου*, εκδοτική φροντίδα Άννα Ματθαίου – Στρατής Μπουρνάζος – Πόπη Πολέμη, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, 686 σ.

Έλλη Δρούλια

Η Έλλη Δρούλια είναι ιστορικός και εργάζεται στη Βιβλιοθήκη της Βουλής.

Είναι μερικά βιβλία που εκδίδονται χωρίς να τα γνωρίσουν οι ποιητές τους. Απώηχοι της ύπαρξής τους. Ο καρπός του πνεύματός τους τυπωμένος πάνω σε χαρτί. Οι *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου* στέκονται από τον Οκτώβριο του 2005 στα ράφια των βιβλιοπωλείων. Έχουν ήδη μπει στις βιβλιοθήκες, επιστημονικές και ιδιωτικές. Σύντομα, θα γίνουν παραπομπές και υποσημειώσεις, θα γίνουν παραθέματα και αποσπάσματα σε εργασίες. Καθυστερημένες κατά σχεδόν ενάμιση χρόνο, αφού τα βιβλιολογικού περιεχομένου μελετήματά του ο Φίλιππος Ηλιού είχε σχεδιάσει και επεξεργαζόταν ο ίδιος προκειμένου να εκδοθούν συνολικά, έως τον Μάιο του 2004...

Ένα βαρύ βιβλίο, κοντά 700 σελίδες, το εξώφυλλο στα χρώματα της γης. Στον κάμπο του, αχνοφαίνεται η σελίδα τίτλου της *Πρακτικής Αριθμητικής* του Μανουήλ Γλυζούνιου του Χίου, στοιχειοθετημένο στη Βενετία το 1765 από τον Δημήτριο Θεοδοσίου. Ένα λαϊκό βιβλίο ευρείας κυκλοφορίας που γνώρισε πάμπολλες εκδόσεις και προσέφερε πρότυπα πρακτικής αριθμητικής –λογαριαστικής–, σύμφωνα με τα βυζαντινά πρότυπα. Αχνά σε μία διχρωμία στις αποχρώσεις του μελιού, εκεί που βρίσκεται το περίτεχνο κόσμημα του Θεοδοσίου, πατάει η ζωγραφιά του Αλέκου Λεβίδη. Η μορφή του Φ.Η. παρμένη από φωτογραφία τραβηγμένη σε αρχαιολογικό χώρο της Ιταλίας το 1970. Ο Φίλιππος νέος, κάτω από ένα μεσημεριανό κατακόρυφο ήλιο, φοράει λευκό λινό κοστούμι που έρχεται σε αντίθεση με τα κορακάτα του μαλλιού. Δεν κοιτάει προς το μέρος του φακού, τον αισθάνεται, όμως, χωρίς να ποζάρει. Έχει πρόσκαιρα αναστηλώσει το βλέμμα του από το γαλλικό βιβλίο που κρατά μισοδιαβασμένο στα χέρια του. Γερμένες πίσω από την δεξιά του μεριά δύο επιτύμβιες στήλες. Στο βάθος το λαμπρό της θάλασσας ενώνεται με το γαλάζιο του ουρανού. Ένα περιτύλιγμα για το βιβλίο-εμπόρευμα που «τραβάει» τον υποψήφιο ενδιαφερόμενο αγοραστή. Σίγουρα εκείνους που τον γνώριζαν –περισσότερο ή λιγότερο–, εκείνους που τον έχουν ακουστά αλλά και όσους απλά και μόνον ενδιαφέρονται για την ιστορία του ελληνικού βιβλίου και όχι μόνο. Έτσι, γιατί εκτός από διακινητές πληροφορίας, ιδεών, ερωτημάτων, πορισμάτων και συμπερασμάτων ή ό,τι άλλο, τα έντυπα κινούνται και υπακούουν στους κανόνες της αγοράς που δίνει μεγάλη σημασία στην παρουσίαση του αντικειμένου προς προώθηση.

Ανοίγω το βιβλίο να συναντήσω τον Φίλιππο, από την άλλη όχθη, να διαβάσω λόγια που άκουσα κάποτε με τα αφτιά μου, ιδέες που συζητούσε, τους τρόπους του. Να μπω σε μία σιωπηλή επαφή, ένα διάλογο. Το κάνουν και αυτό τα βιβλία. Σε συνδέουν.

Αν και όλα τα κείμενα των *Ιστοριών του ελληνικού βιβλίου*, –εκτενείς εισαγωγές, ανεξάρτητες μελέτες, σχόλια και προσθήκες, δημοσιεύσεις και ανακοινώσεις σε συνέδρια– δεν δη-

μοσιεύονται εδώ για πρώτη φορά, για πρώτη φορά παρουσιάζονται δομημένα συγκεντρωτικά. Είναι δοσμένα σε τέσσερις ενότητες και επιμέρους κεφάλαια, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται ένα έργο συγκροτημένο που αναδεικνύει τη συστηματική ενασχόληση του Φ.Η. με τα ζητήματα του ελληνικού βιβλίου και μέσα από αυτό, την ιστορία των ιδεών και των νοοτροπιών. Χαρτογραφούνται τα ελληνικά έντυπα προκειμένου να οδηγηθούμε στην αποτύπωση της εθνικής αυτογνωσίας. Ένα νοητό νήμα των αναζητήσεων που τον απασχόλησαν στο βάθος του χρόνου μίας ζωής, της ζωής του, διατρέχει ενωτικά το βιβλίο. Για τις ανάγκες της έκδοσης ο Φ.Η. αλλού έκανε περικοπές –αφαίρεσε τις βιβλιοπεριγραφές και τις συμβολές στη βιβλιογραφία– και αλλού προσπάθησε να ενημερώσει τα κείμενα με τα νέα στοιχεία, έτσι ώστε μετά από τριάντα χρόνια από την πρώτη τους δημοσίευση να μην αποτελούν απλά και μόνον αναδημοσίευση. Είναι φυσικό στο χρονικό αυτό διάστημα, να έχουν γίνει και «σημαινόμενες μεταποπίσεις», όπως αναφέρεται στο προλογικό σημείωμα από τους επιμελητές του βιβλίου (σ. η').

Το πρώτο από τα τέσσερα μέρη έχει τον τίτλο «Από την ελληνική βιβλιογραφία στην ιστορία του ελληνικού βιβλίου» και με τη σειρά του, περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια που καλύπτουν 108 σελίδες πυκνού υπομνηματισμένου κειμένου, αναλυτικών πινάκων, παραστατικών σχημάτων και στατιστικών. Τα δύο κεφάλαια πραγματεύονται το ελληνικό βιβλίο στη Τουρκοκρατία και τα άλλα το 19ο αιώνα. Το ελληνικό βιβλίο στην Τουρκοκρατία, οι βιβλιογραφικές πηγές ήταν εισαγωγικά κείμενα που προτάσσονταν των προσθηκών στην Ελληνική Βιβλιογραφία, δημοσιευμένα το 1973, μία πραγματικά πρώιμη πρόταση μελέτης της ιστορίας του ελληνικού βιβλίου, που είχε κερδίσει τις εντυπώσεις και την αποδοχή της επιστημονικής κοινότητας. Σε αυτά τα κεφάλαια ανατρέχει στο ιστορικό της συγκέντρωσης και σύνταξης ενός corpus της ελληνικής βιβλιογραφίας, αναφέρεται στα κατάλοιπα των πρώτων βιβλιογράφων ελληνικών εντύπων που έτυχε να μην είναι Έλληνες, των E. Legrand και H. Pernot. Ο E. Legrand καθόρισε με αυστηρότητα τη μέθοδο της έρευνας και παρουσίασης, ενώ υπήρξε μάλλον αναποφάσιτος για τα όρια της Βιβλιογραφίας. Προκειμένου να συγκεντρώσει το υλικό του αλληλογραφούσε με έναν ευρύ κύκλο συνεργατών για να τους συμβουλευτεί αλλά και να τους υποδείξει τα ζητούμενα. Όπως, παρατηρεί ο Φ.Η. η *Bibliographie Hellénique* «είναι στην πραγματικότητα, ένα τεράστιο συλλογικό έργο» (σ. 10). Είναι το έργο ενός ιδιώτη ερευνητή και όχι ένα πρόγραμμα κάποιου φορέα, που εμπιστεύτηκε και ανέπτυξε τα προσωπικά του δίκτυα πληροφόρησης. Και σε αυτό του έμοιασε η μέθοδος εργασίας του Φ.Η. Η *Ελληνική Βιβλιογραφία* είναι στην ουσία του ένα εθνικό έργο ανένταχτο και ανεξάρτητο από την

ελληνική κρατική εθνική ερευνητική πολιτική. Και τέτοιο παραμένει έως τις ημέρες μας. Δεν είναι ότι δεν δέχθηκε βοήθειες και στήριξη. Είναι ότι στηρίχθηκε σε συλλογικές εξωθεσμικές δυνάμεις. Το ΕΛΙΑ με τον Μάνο Χαριτάτο πάντα πρόθυμο αρωγό με πολλούς τρόπους, κοινοτικά κονδύλια, υποστήριξη της τοπικής αυτοδιοίκησης μέσω του Δήμου Υμηττού και του δημάρχου της Ανδρέα Λεντάκη. Το ευρύ δίκτυο φίλων και γνωστών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό που μπορούσε όλο και να διευρύνεται, και που από τις εργασιακές τους θέσεις είχαν πρόσβαση σε βιβλιοθήκες, έβαλαν το πετραδάκι τους, μάζεψαν, επιβεβαίωσαν, έκαναν καθοδηγούμενες αυτοψίες. Όλοι όσοι εργάστηκαν κοντά στον Φίλιππο, έμαθαν πολλά και ωφελήθηκαν σε πολλά επίπεδα. Έμαθαν βασικές επιστημονικές αρχές, μεθοδολογία, την επιμονή και την υπομονή στην αναζήτηση, την αξία της ακρίβειας και της παρατήρησης, τη σημασία των ανθρώπινων επαφών. Έμαθαν το ανθρώπινο πρόσωπο της συνεργασίας, τη φροντίδα και την έγνοια των ανθρώπων που συνκοιπάζουν.

Για τον Φ.Η. «η βιβλιογραφία δεν ήταν σκοπός» (σ.31). Ήταν μία συγκέντρωση, μία καταγραφή που αποτελούσε ένα πρώτο στάδιο, μία εργασία υποδομής, τη συστηματική και συνολική συγκρότηση μίας πηγής, ενός εργαλείου έρευνας για «την ιστορία του βιβλίου στις πολλαπλές του εκφάνσεις», για την μελέτη «της δομής της παραγωγής του βιβλίου» (σ.28). Οι αριθμοί διαβάζονται και επιδέχονται ερμηνείας για τη διακίνηση των βιβλίων και των ιδεών που κουβαλάνε στις σελίδες τους. Ο Φ.Η. τους παρατήρησε και διατύπωσε ένα σχήμα βάζοντας πάντοτε την παράμετρο ότι οι νέες προσθήκες, μπορούν να αλλάξουν τα δεδομένα και να μεταβάλουν το σχήμα.

Τα επόμενα κεφάλαια «Η Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα» και «Το ελληνικό βιβλίο στα χρόνια της ακμής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού» αποτελούν τα προλεγόμενα του θαυμαστού πρότυπου, του ενός και μοναδικού τόμου της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα...*, 1997. Η μεθοδολογική προσέγγιση δίνεται αναλυτικά και συνοδεύεται από το σκεπτικό που τη διαμόρφωσε. Η σελίδα τίτλου, ταυτότητα κάθε εντύπου, αποτυπώθηκε πιστά με κάθε λεπτομέρεια. Όλα ακόμα και τα παραμικρά στοιχεία ήταν χρήσιμα. Τα ερευνητικά πεδία επεξεργάζονταν κάθε πληροφορία. Ας αναλογιστεί κανείς ότι η συστηματική και λεπτομερειακή εργασία ξεκίνησε πριν από την εποχή των νέων τεχνολογιών με τις ευκολίες που προσφέρουν. Το υλικό ήταν χειρόγραφο, γραμμένο κυρίως με μολύβι, σε ομοιόμορφα δελτία τοποθετημένα σε μία μεγάλη παράταξη από μακρόστενα κουτιά παπουτσιών, τα οποία ήταν αντικείμενο συλλογής. Προσεκτικά ταξινομημένες φωτοτυπίες του υλικού έρχονταν να συμπληρώσουν την εικόνα.

Μεγάλη αδυναμία του ήταν οι αγγελίες

που προηγούνταν των εκδόσεων, πρακτική η οποία πρωτοεμφανίστηκε στα μέσα του 18ου αιώνα και παγιποιήθηκε στις αρχές του 19ου αιώνα (σ. 40). Αποτελούν συγκεντρωμένο θησαυρό εκδοτικών πληροφοριών, πρακτικής και τεχνικής φύσης αλλά συγχρόνως περιέχουν και διατυπώσεις μέσα από τις οποίες διαφαίνεται το σκεπτικό του συγγραφέα ή του μεταφραστή το γιατί καταπιείστηκε με το πόνημα. Μία σχεδόν ευθεία αυτοανάλυση. Παράλληλα με τις αγγελίες, ανιχνεύτηκε στον τύπο της εποχής και η υποδοχή των νέων έντυπων κυκλοφοριών. Αποδελτιώθηκαν εφημερίδες, κατά κύριο λόγο, και περιοδικά του 19ου αιώνα προκειμένου να εντοπιστούν είτε σύντομες παρουσιάσεις είτε βιβλιοκρισίες. Σε σχολικά τετράδια οι παρουσιάσεις σημειώνονταν στο δεξί περιθώριο με την ένδειξη «π» και οι βιβλιοκρισίες με την ένδειξη «ββκ». Ήταν η προσέγγιση για να μελετηθεί η πρόσληψη και η αναγνωσιμότητα των βιβλίων στο ευρύ κοινό. Τα τετράδια, μαζί με τον κύριο όγκο του υλικού, βρίσκονταν στην οδό Ελλανίκου στο Παγκράτι αρχικά, σε διαμέρισμα που είχε παραχωρήσει ο Μάνος Χαριτάτος και στέγαζε το πρόγραμμα. Η εργασία αυτή του εντοπισμού ήταν συναρπαστική, καθώς ολόκληρος ο κόσμος του παρελθόντος περνούσε στις γραμμές των εφημερίδων και δεν ήταν δυνατόν να μην υποκύψει κανείς και να μην αποδελτιώσει και άλλες πληροφορίες. Ήταν, όμως εργασία χρονοβόρα και μετά από ένα χρόνο, σχεδόν εγκαταλείφθηκε γιατί προείχε ο εντοπισμός αντιτύπων σε όσο το δυνατόν περισσότερες βιβλιοθήκες. Η προτεραιότητα του εντοπισμού σωζόμενων αντιτύπων είχε διπλή σημασία. Οι ερευνητές θα γνώριζαν με βεβαιότητα σε ποιες βιβλιοθήκες, δημόσιες ή ιδιωτικές, βρισκόταν ο τίτλος που αναζητούσαν. Η *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα* γινόταν ένα εργαλείο αναζήτησης. Και ακόμα, μπορούσε να μετρηθεί η διάδοση και διάχυση των ελληνικών εντύπων, όπως οριζόταν. Δηλαδή, περιλάμβανε τα φραγκοχιώτικα και τα καραμανλίδικα αλλά όχι τα βιβλία που τυπώθηκαν από Έλληνες συγγραφείς σε ξένη γλώσσα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Το βιβλίο κατά την ακμή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού» διατυπώνονται ερμηνείες για την παρουσία της ελληνικής έντυπης παραγωγής, βασισμένες σε στατιστικά στοιχεία. Με το ξεκίνημα του 19ου αιώνα ξεπροβάλλει πιο μορφοποιημένος ένας νέος κόσμος που είναι στραμμένος στην κατάκτηση της γνώσης με επιστημονικές μεθόδους, η εκκλησιαστική κυριαρχία δεν επαρκεί στην ικανοποίηση του αναγνωστικού κοινού. Η εκδοτική εικόνα διευρύνεται για να περιλάβει νέα είδη και κατηγορίες αναγνωσμάτων, η εμφάνιση του βιβλίου επίσης, ανανεώνεται. Με αριθμητικούς πίνακες δίνεται ανάγλυφα η κυκλοφορία της ετήσιας παραγωγής βιβλίων από το 1801 έως το 1820, τα γνωστά τραβήγματα ελληνικών βιβλίων, το μερίδιο της βιβλιο-

παραγωγής κατά πόλεις –ελληνικές και μη– και η αριθμητική παραγωγή τους κατά πόλη, τα τυπογραφεία στη Βενετία, Βιέννη, Βούδα, Βουκουρέστι, Γκιούρι, Γένοβα, Halle, Ιένα, Λονδίνο, Μιλάνο, Μόναχο, Μόσχα, Νεάπολη, Νεόφυτο, Πάδοβα, Παρίσι, Πέστη, Πετρούπολη, Κέρκυρα, Κωνσταντινούπολη, Κυδωνίες, Λειψία, Λιβόρνο, Πίζα, Τεργέστη και Φλωρεντία και αντίστοιχα ο αριθμός των βιβλίων που τυπώθηκαν σε αυτά.

Η γεωγραφική απόσταση των τυπογραφείων από τον ελλαδικό χώρο τα απαλλάσσει από μηχανισμούς ελέγχου και λογοκρισίας και αναβαθμίζει τεχνικά τα παραγόμενα ελληνικά βιβλία που επωφελούνται της δυτικής τεχνολογίας. Η διακίνηση του βιβλίου παρουσιάζει προβλήματα, καθώς κινείται μέσω περίπλοκων διαδρομών και διαμεσολαβητών με μικρό ενδιαφέρον για το αντικείμενο. Το βιβλιομπόριο αποτελεί υποβαθμισμένη εμπορική δραστηριότητα. Η προεγγραφή συνδρομητών αξιολογείται ως μέθοδος διακίνησης πιο αποτελεσματική και επικερδής. Με πίνακα και χάρτες αποτυπώνονται οι τόποι διαμονής των 11.443 συνδρομητών που έχουν εντοπιστεί κατά γεωγραφικές περιοχές.

Σχολιάζεται ο ρυθμός των επανεκδόσεων και το υψηλό ποσοστό των μεταφράσεων (ποσοστό που παραμένει ιδιαίτερα υψηλό έως τις μέρες μας). Ο Φ.Η. από την πολύπλευρη προσέγγιση και ανάλυση των ελληνικών εντύπων αναζήτησε να απαντήσει σε ερωτήματα σχετικά με τη διαμόρφωση της εθνικής συνείδησης και μίας εθνικής ιδεολογίας. Η γλώσσα αποτελεί κυρίαρχο στοιχείο (σ. 107). Όλοι οι συντελεστές του βιβλίου χτίζουν μια εικόνα που ενέχει και αντιθετικά χαρακτηριστικά και αντικατοπτρίζει ένα μόνο τμήμα του πληθυσμού, εξαιρώντας όλες τις κοινωνικές ομάδες που δεν είναι σε θέση ή δεν έχουν κατακτήσει την επαφή με την ανάγνωση και το βιβλίο.

Το δεύτερο μέρος των *Ιστοριών του Ελληνικού Βιβλίου* τιτλοφορείται «Συνδρομητές», ένα φαινόμενο το οποίο απασχόλησε τον Φ.Η. επί πολλά χρόνια, και επεξεργάστηκε συστηματικά και πρωτοπαρουσίασε με μια παρέμβαση στο Πρώτο Διεθνές Συνέδριο Βαλκανικών Σπουδών στη Σόφια το 1966. Αποτελείται από επτά επιμέρους κεφάλαια που καταπιάνονται με ποσοτικές προσεγγίσεις, θεωρητικές αναλύσεις, συγκεκριμένους καταλόγους συνδρομητών. Το θέμα των συνδρομητών τον ενθουσίαζε. Εκτός του ότι προσφερόταν για την ποσοτική μελέτη που εισήγαγε στην θεώρηση του βιβλίου, καθώς περιείχε τις περισσότερες φορές, εκτός από ένα σκέτο όνομα, τόπο διαμονής, τόπο καταγωγής, επάγγελμα ή ιδιότητα και τέλος τον αριθμό αντιτύπων, ενείχε σαφώς, και στοιχεία αστυνομικής έρευνας: ταύτιση ονομάτων, ιδεατή ανασύσταση χαμένων βιβλιοθηκών, κίνητρα αγοράς των συγκεκριμένων τίτλων, ένα παιχνίδι αναζητήσεων, υποθέσεων.

Και του Φίλιππου, εκτός από το ποδόσφαιρο που ερχόταν πρώτο στη λίστα του, του άρεσαν ιδιαίτερα τα αστυνομικά μυθιστορήματα.

Το πρώτο κείμενο «Για μια ποσοτική μελέτη του ελληνικού αναγνωστικού κοινού την εποχή του Διαφωτισμού και της Επανάστασης (1749-1832)» είναι ακριβώς η μετάφραση από τα γαλλικά –της Πόπης Πολέμη– της ανακοίνωσης του 1966 στη Σόφια, τα Πρακτικά του οποίου κυκλοφόρησαν τρία χρόνια αργότερα, το 1969. Ήταν στην αρχή της αξιοποίησης της σειραϊκής αυτής πηγής του λόγιου βιβλίου και τότε επικεντρώθηκε στις ιστορικές της καταβολές, την αξιοπιστία και τη σημασία της για την έρευνα.

«Βιβλία με συνδρομητές I: τα χρόνια του Διαφωτισμού (1749-1821)» επιγράφεται το επόμενο κεφάλαιο. Ο χάρτης που προηγείται με την γεωγραφική αποτύπωση των συνδρομητών ελληνικών βιβλίων στα χρόνια 1749-1821, είναι εντυπωσιακός για το εύρος του και καταδεικνύει, με μία απλή ματιά, έντονη παρουσία προεγγραφόμενων αγοραστών βόρεια του ελλαδικού χώρου και ανατολικά, ενώ προς τη πλευρά της Δύσης το ενδιαφέρον δεν είναι το νισμένο. Ο πίνακας με τους τόπους διαμονής των συνδρομητών που κλείνει το κεφάλαιο δίνει λεπτομερέστερη εικόνα που συνδυάζει τον τόπο, τους συνδρομητές, τα αντίτυπα. Αν και πρόκειται για αρκετά πλούσια συγκομιδή του 1976, τυπωμένη στο περιοδικό *Ο Εραμιστής*, ο Φ.Η. αποφεύγει να καταλήξει σε συμπεράσματα για την «κοινωνική διαστρωμάτωση του αναγνωστικού κοινού, όπως προκύπτει από τους επεξεργασμένους καταλόγους», ελπίζοντας ότι θα υπάρξουν προσθήκες, ώστε να επιτευχθεί η μεγαλύτερη δυνατή πληροφοριακή πληρότητα (σ.σ. 193-194).

Επανερχεται αποσπασματικά σε συνδρομητικούς καταλόγους βιβλίων της ίδιας περιόδου μία πενταετία αργότερα και πάλι στον *Εραμιστή* «Βιβλία με συνδρομητές (1749-1821): νέα στοιχεία», με την παρουσίαση οκτώ καταλόγων ή τμήματα καταλόγων που δεν είχαν συμπεριληφθεί στην προηγούμενη δημοσίευση. Και πάλι οι αριθμοί έχουν υποστεί επεξεργασία και είναι διαμορφωμένοι σε πίνακες που συγκρίνουν τα παλαιά με τα νέα στοιχεία, που παρουσιάζουν τους τόπους διαμονής, τις συνδρομές, τους συνδρομητές και τα αντίτυπα. Και πάλι στην ίδια προεπαναστατική περίοδο ανήκουν οι δύο σύντομες μεμονωμένες συμβολές στο ζήτημα των συνδρομητών που ακολουθούν: «Ένας άγνωστος κατάλογος συνδρομητών του 1813» και «Συνδρομητές για την έκδοση της *Κιβωτού*», δημοσιευμένες και τούτες στον *Εραμιστή*, τη δεκαετία του 1990 (1999 και 1993).

Ακολουθεί ένα δεύτερο μέρος «Βιβλία με συνδρομητές II: από τα χρόνια της Επανάστασης έως το 1832». Παρουσιάζονται βιβλιογραφικά και σχολιασμένα τα βιβλία που περιλαμβάνουν τους καταλόγους, καθώς και συγκε-

ντρωτικός πίνακας, όπου αναφέρεται ο τίτλος του βιβλίου που εκδόθηκε με την οικονομική μέθοδο της εγγραφής συνδρομητών, ο τόπος έκδοσης, το όνομα του τυπογραφείου, οι τόμοι, οι συνδρομές, τα αντίτυπα του έργου και του τόμου. Ακολουθεί πίνακας με τους τόπους διαμονής των συνδρομητών σε αλφαβητική τάξη και οι γεωγραφικές κατανομές ομαδοποιημένες σε ενότητες, στις ελευθερωμένες ελληνικές περιοχές οι συνδρομητές ανέρχονται σε 5.580, στα Επτάνησα σε 3.049, στις περιοχές της οθωμανικής επικράτειας σε 2.634, στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης σε 1.154 και τέλος, λιγότεροι κατοικούν στην Ρωσία-Πολωνία, Μολδοβλαχία-Βεσσαραβία-Τρανσυλβανία και Σερβία. Εδώ, κλείνοντας, ο Φ.Η. προβαίνει στη διαμόρφωση μίας κατασκευής. Τα χρόνια 1822-1832 είναι στα αλήθεια περίοδος μεταβατική με το παραπάνω. Η Επανάσταση, ο Αγώνας, οι εμφύλιες συγκρούσεις, η αβεβαιότητα για την τελική κατάληξη, η μεταλλαγή της στάσης των Δυτικών Δυνάμεων διστακτικά αλλά καθοριστικά στη συνέχεια, το πέραςμα από την εθνική ανυπαρξία στην ίδρυση νέου ευρωπαϊκού κράτους, της Ελλάδας. Νέες διαμορφώσεις που έχουν αρνητικό αντίκτυπο την πρώτη πενταετία της Επανάστασης στην εκδοτική δραστηριότητα αλλά επανέρχονται για να αναπτυχθούν δυναμικά στα επόμενα χρόνια και να δώσουν νέες διαστάσεις στο φαινόμενο των συνδρομητών (σ. 278).

Ένας αριθμός συνδρομητών δήλωνε ως επάγγελμα «αγιογράφος, εικονογράφος, ζωγράφος, χαράκτης ή σταμπαδόρος». Αυτό το θέμα που παρουσίασε ο Φ.Η. σε Επιστημονική Ημερίδα που πραγματοποιήθηκε το 1995, στο Μουσείο Βυζαντινού πολιτισμού στη Θεσσαλονίκη, δημοσιεύτηκε στα αντίστοιχα *Πρακτικά* το 1999 και κλείνει εδώ την ενότητα για τους Συνδρομητές, «Αγιογράφοι, ζωγράφοι, χαράκτες και σταμπαδόροι: η μαρτυρία των καταλόγων συνδρομητών». Από τα 444 φυσικά πρόσωπα που εντοπίστηκαν ως συνδρομητές, οι 230 ήταν κληρικοί και οι 214 κοσμικοί (σ. 283). Το μεγάλο κέντρο ενδιαφέροντος ήταν ο Άθως και ακολουθούσαν, σε μεγάλη απόσταση, η Αθήνα και η Κωνσταντινούπολη (σ. 285). Σε παράρτημα συγκέντρωσε σε τρεις αλφαβητικούς καταλόγους τα ονόματα των ζωγράφων, των ξυλογλυπτών και ξυλογράφων και των σταμπαδόρων, με τον τόπο διαμονής κάθε προσώπου και τον αριθμό βιβλίων στα οποία είχε προεγγραφεί. Ας σημειωθεί, ότι το ενδιαφέρον του, ο Φ.Η. για νεοελληνική τέχνη, και μάλιστα τη θρησκευτική της όψη, αναγνωρίζει ότι οφείλει στην Ντόρη Παπαστράτου που την γνώρισε καλύτερα κατά τη διάρκεια της μακροχρόνιας συνεργασίας τους προκειμένου να δει το φως η συλλογή της με τις χάρτινες εικόνες.

Σήμερα, ανάμεσα στα κατάλοιπα του Φίλιππου, –δελτία σε κουτιά παπουτσιών, ατέλειωτες φωτοτυπίες, σημειώσεις με ερωτηματικά

και εκκρεμότητες, κόλλες χαρτιού, πρόχειρους καταλόγους ζητούμενων, φακέλους με θέματα που είχε εντοπίσει ως ενδιαφέροντα σε ημιεπεξεργασμένη μορφή–, βρίσκεται και το αρχείο των συνδρομητών σε ηλεκτρονική μορφή. Οι εγγραφές των συνδρομητών έως το 1922 είναι περίπου 930.000, όπως είχε ο ίδιος υπολογίσει. Πρόκειται για μία πλούσια βάση δεδομένων, εύχρηστη και λειτουργική, που, προέβλεψε με σχολαστικότητα ο Φ. Η. να περιλαμβάνει πεδία για κάθε είδους πληροφορία, ώστε να μην χαθεί καμία λεπτομέρεια. Ίσως να μπορεί να αξιοποιηθεί κάπως, κάποτε, συνδυαστικά. Ίσως να μπορεί, σύντομα, να αποκτήσουν ελεύθερη πρόσβαση και να χρησιμοποιήσουν αυτή τη βάση και άλλοι μελετητές από το χώρο της παραγωγής του βιβλίου, μιας και κλείνει τόσες πληροφορίες και η μελέτη της ιστορίας της διττής υπόστασης του ελληνικού βιβλίου πολύ απέχει από την ολοκλήρωσή της.

Τρίτη ενότητα είναι εκείνη που αναφέρεται στα «Τραβήγματα», τον αριθμό των αντιτύπων κάθε έκδοσης και απαρτίζεται από τέσσερα κεφάλαια και ένα παράρτημα που καλύπτουν ένα ουσιαστικό μέρος του βιβλίου της τάξης των 180 σελίδων. Τα τραβήγματα, αναζήτηση αριθμητικών δεδομένων από δύσκολα μονοπάτια ξεχασμένα και αγνοημένα, μπορούν να οδηγήσουν και αυτά με τη σειρά τους σε ανατρεπτικά συμπεράσματα όσον αφορά τα λαϊκά έντυπα: εκκλησιαστικά, εκπαιδευτικά, ψυχωφελή. Η ενότητα των τραβηγμάτων εκτός από πρωτοποριακή και χρήσιμη για τη μέτρηση της αναγνωσιμότητας είναι, νομίζω, ξεχωριστή με έναν επιπρόσθετο τρόπο. Είναι, στα αλήθεια, άρθρα σε διάλογο. Αναπτύσσουν μία κλιμακούμενη επιχειρηματολογία προκειμένου να απαντήσουν σε μία άλλη διαφοροποιημένη κατασκευή για το ζήτημα των τραβηγμάτων. Όπως φαίνεται από τον τίτλο ενός άρθρου η ανταλλαγή ήταν μεταξύ του Φ. Ηλιού και του Γ. Βελουδή. Και, ίσως, να ήταν μία από τις τελευταίες στο είδος της. Η επίμονη επιστημονική ανταλλαγή απόψεων μέσα από περιοδικά έντυπα αποτελεί, στις μέρες, πρακτική, που σπανίζει. Γιατί, ενώ μπορεί να δημιουργούσε στρατόπεδα συμφωνούντων και διαφωνούντων με έντονες, μερικές φορές, συμπεριφορές, συγχρόνως καλλιεργούσε το κριτικό πνεύμα, εκλέπτυνε την υφή των επιχειρημάτων, πιεσμένη ωθείτο να εξερευνήσει νέες επιλογές, βελτίωνε γλωσσικά τη διατύπωση σύνθετων νοημάτων και πάνω από όλα ενέπλεκε μέρος της κοινωνίας ενεργά, καθιστώντας την μέτοχο σε θέματα θεωρητικά ενδιαφέροντα και όχι απαθή (τηλε)θεατή.

«Σημειώσεις για τα 'τραβήγματα' των ελληνικών βιβλίων τον 16ο αιώνα» (1975), «Κυκλοφορίες των ελληνικών βιβλίων. Τα μεγάλα 'τραβήγματα' του 1823» (1977), «Τραβήγματα. Με αφορμή το άρθρο του Γ. Βελουδή 'Τρία ελληνικά βιβλία του 1823'» (1978), «Βιβλία και αριθμοί. Η μαρτυρία των τραβηγμάτων» (1991), με

πίνακα για τα τραβήγματα και την κυκλοφορία ανά βιβλίο τα χρόνια 1584-1847 και ένα Παράρτημα που δημοσιεύεται για πρώτη φορά σε τούτο τον τόμο, πλούσια σε επιχειρήματα, στοιχεία, λογικά συνακόλουθα και στιβαρή μεθοδολογία συνθέτουν την τρίτη πολυσυζητημένη ενότητα.

Στην τέταρτη και τελευταία ενότητα, σε 110 περίπου σελίδες, συγκεντρώνονται 15 ποικύες βιβλιολογικές συμβολές κάτω από τον γενικό τίτλο «Βιβλιολογικά ζητήματα και βιβλιογραφικές τεχνικές». Εκτός από μία εισαγωγή στη μελέτη για το βιβλιογραφικό σχέδιο του É. Legrand, και μία απομαγνητοφωνημένη εισήγηση σε συνέδριο για τα μονόφυλλα, τα υπόλοιπα κείμενα που πραγματεύονται συγκεκριμένα παραδείγματα από τον ορίζοντα των ενδιαφερόντων ή και συμπληρωματικά προηγούμενων μεγαλύτερων παρουσιάσεων του Φ.Η., δημοσιεύτηκαν στα περιοδικά ιστορικού προσανατολισμού *Μνήμων* (2) *Ο Ερανιστής* (5), *Τετράδια Εργασίας* (2), *Τα Ιστορικά* (1), *Σκουφάς* (1) και *Συλλέκτης* (1), καθώς και στην εφημερίδα *Η Αυγή* (1), από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 έως το 2000. Στο σημείο αυτό, ας σημειωθεί ότι ο ρόλος του στα περιοδικά *Ο Ερανιστής* και *Τα Ιστορικά* στάθηκε πρωταγωνιστικός και ακόμα, αξίζει να ειπωθεί ότι οι γνώσεις του για το βιβλίο αγκάλιαζαν τον τομέα της τυπογραφικής τέχνης και της εκδοτικής επιμέλειας και παρουσίασης.

Ακολουθεί η παράθεση των τίτλων αυτών που είναι από μόνοι τους εύγλωπτοι: «Ένα βιβλιογραφικό σχέδιο του Émile Legrand. Η 'Bibliographie Hellénique du XIXe siècle'», «Δέκα εκδόσεις της τυπογραφίας Γλυκή με επιμέλεια του Αββά Γραδενίγου στα χρόνια 1673-1674», «Μεθοδίου Ανθρακίτη *Επίσκεψις Πνευματική*», «*Νέα Ιστορία Αθέσθη Κυθηρέου*, Η μαρτυρία μίας λαϊκής φυλλάδας», «Το παλαιότερο γνωστό βενετικό ημερολόγιο», «Εκδόσεις των *Ανδραγαθειών Μιχαήλ Βοεβόδα* και ένας βιβλιοκατάλογος του Bortoli», «Ο Οβίδιος του Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη», «Συμπληρωματικά για τον Οβίδιο Λαμπανιτζιώτη», «Οι αριθμημένες εκδό-

σεις του Θεοδοσίου (1807-1820)», «Οκτώχια και μέτρηση της βιβλιοπαραγωγής», «Εκδοτικά σχέδια του Γλυκή το 1821-1822», «Συμπληρωματικά για την Τυπογραφία του Αγίου Γεωργίου», «Βιβλιογραφικά προβλήματα. Άνω τελεία», «Η διάσταση του εντύπου. Τα μονόφυλλα», και «Η 'διόρθωση' των κειμένων. Ιστορικές διαστάσεις και κακές συνήθειες».

Το εξηντασέλιδο Ευρετήριο που πλοηγεί τα κείμενα είναι ενιαίο και περιλαμβάνει στο ίδιο σώμα τα κύρια ονόματα, έννοιες, και τους τίτλους των ανώνυμων έργων. Οι εγγραφές του λατινικού αλφαβήτου ακολουθούν στο τέλος κάθε ελληνικού γράμματος, διευκολύνοντας τον αναγνώστη να μην πηγαиноέρχεται. Ακόμα, σημειώνονται σε παρένθεση οι γεωγραφικοί τόποι, πχ Αγιάσος (Λέσβος), οι τυπογράφοι και τα τυπογραφεία, πχ Κορομηλάς Ανδρέας (τυπ.), οι εναλλακτικές γραφές, πχ Αμοργός (και: Αμουργός), οι εφημερίδες και τα περιοδικά, πχ Αντί (π). Εργασία φροντισμένη των επιμελητών που αναδεικνύει το βιβλίο από χρηστική σκοπιά. Μαζί με τα εισαγωγικά λόγια, και τα υποσελίδια σχόλια, το στήσιμο και την εικονογράφηση η παρουσία των Άννα Ματθαίου, Στρατή Μπουρνάζου και Πόπης Πολέμη φαίνεται να είναι θετικά καθοριστική.

Το βιβλίο *Ιστορίες του ελληνικού βιβλίου* είναι ένας καθρέφτης με διπλή αντανάκλαση. Μας επιστρέφει την εικόνα του ελληνικού βιβλίου μέσα από ένα νέο μοντέλο προσέγγισης και πρότυπο ανάλυσης της διάχυσης του περιεχομένου του που δεν είναι άλλο από τη μόνη και αναντικατάστατη δύναμη του γραπτού λόγου. Τα διαβάσματά μας –σήμερα, μαζί με άλλες παραστάσεις– είναι εκείνα που τροφοδοτούν τη σκέψη μας, που μπολιάζουν τις ιδέες μας, και μας οδηγούν σε πρωτότυπες συνθέσεις. Οι επιλογές για τη θεματολογία των διαβασμάτων μας δεν είναι τυχαίες. Για αυτό και ο Κ.Θ. Δημαράς έλεγε ότι η μελέτη των προσωπικών βιβλιοθηκών είναι σημαντική για την κατανόηση των ατομικών πνευματικών διαδρομών. Η άλλη αντανάκλαση, ακριβώς, έχει

να κάνει με τον άνθρωπο, τον δημιουργό του βιβλίου. Οι διάσπαρτες δουλειές του Φ.Η. έτσι συγκεντρωμένες σε έναν τόμο, αποτυπώνουν σαφώς το βιβλιολογικό του ενδιαφέρον, τη μεθοδολογία που επέλεξε να ακολουθήσει και τεκμηριώνει το σκεπτικό που την στηρίζει, τις διαδρομές –ηθελημένες και σχεδιασμένες αλλά και τις τυχαίες– τις γλωσσικές διατυπώσεις του, τη νέα ορολογία που έφερε. Το βιβλίο αντανakλά τόσο το θέμα του όσο και τον μελετητή του θέματος.

Και είναι και για έναν άλλο λόγο που βαρραίνει αυτό το βιβλίο. Η εργογραφία του Φ.Η. μαρτυρά άνθρωπο κοινωνικό, μέσα στα καθημερινά της ζωής που παρενέβαινε με σύντομα σχόλια και σκέψεις στις εφημερίδες και στα περιοδικά. Ανάγλυφα φαίνεται από την εργογραφία του που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αρχαιοτάξιο* (αρ. 6, Μάιος 1904), όπου η πλειονότητα των 225 συμβολών του –με εξαιρέσεις βέβαια– είναι μάλλον ολιγοσέλιδες. Τα μεγάλα έργα του –και είχε σχεδιάσει ολοκληρωμένα και φιλόδοξα προγράμματα– δίσταζε να τα βγάλει στο φως. Ποτέ δεν έφτασαν στο ικανοποιητικό εκείνο επίπεδο που θα επέτρεπε την αποκάλυψή τους στα μάτια του συνόλου. Τελειοθηρία, δυσκολία αποχωρισμού μιας και με τη δημοσίευση το έργο αποκόβεται από το δημιουργό του και αποκτά δική του ζωή, φόβος κριτικής και επέμβασης στον κόπο του. Ποιες από όλες ή και από λίγο η καθεμία ήταν οι αιτίες που τα πράγματά του έμεναν κολλημένα στην «άνω τελεία», σε εκκρεμή κατάσταση, και δεν αποτέλεσαν ένα καμβά –πάντως πυκνά σχηματισμένο– πάνω στον οποίο θα μπορούσε να γίνει διευρυμένος διάλογος και να συμβάλει στην πρωτογενή έρευνα που τόσο πάσχει από υστέρηση στην Ελλάδα από την έλλειψη υποδομών, θεσμών και εργαλείων. Ο Φ.Η. πολύ θαυμάστηκε για το πρότυπο μελέτης της ιστορίας του ελληνικού βιβλίου που εισήγαγε και τη σκληρή συλλεκτική δουλειά που έβαλε για να το θεμελιώσει. Το βιβλίο των ιστοριών του βιβλίου κινείται πάνω σε έναν ενιαίο άξονα. Έτσι βαρραίνει και λειτουργεί προσθετικά.

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ